

UDK 911.3:572;502.2:316.356.4;

930.1 Гумиљов Л. Н.

Прегледни чланак

Review article

Мирко Грчић**КОНЦЕПЦИЈА РИТМОВА ЕТНОГЕНЕЗЕ Л. ГУМИЉОВА***

Извод: Лав Н. Гумиљов је руски етнограф, историчар и географ, професор географског факултета Лењинградског универзитета. Бавио се питањима етногенезе древних народа Евроазије. Та сазнања послужила су му као основа за разраду цикличне концепције етногенезе. Као што човек као биолошко биће, тако и етнос, пролази кроз различите фазе у животном циклусу. У раду је дат критички осврт на питања дефиниције етноса, фактора и фаза етногенезе.

Кључне речи: етногенеза, антропогеографија, пасионарност, Гумиљов

Abstract: Lav N. Gumiljov is Russian ethnographer, historian, geographer, and professor of Faculty of Geography at Leningrad University. He was working on ethno genesis of ancient peoples of Eurasia. That knowledge was useful as basis for elaboration of the cyclic concept of ethno genesis. Ethnic group, such a man as biological being, passing through different stages in the life cycle. In this article author deals with critics about definition of ethnos, factors and phases of ethno genesis.

Key words: ethno genesis, anthropogeography, passionate, Gumiljov

Увод

У историозофској и антропогеографској литератури XIX и XX века има много великих дела која обрађују проблем етногенезе. Свако ко се жели бавити том проблематиком треба да прочита радове Сергеја Михајловича Широкогорова, који је засновао прву општу концепцију етноса, теоретичара културно-историјске школе Фридриха Рацела, Николаја Јаковљевича Данилевског, Константина Николајевича Леонтијева, Освалда Шпенглераа, Арнолд Тојнбија, Питирима Сорокина, Јована Цвијића и многих других (Грчић М., 2005). Ипак, „нико се није одважио да каже, како се појављују и куда нестају етноси (ако хоћете, нације, народи, народности) – нико, осим Л. Н. Гумиљова. А ипак они настају и нестају” (Панченко А. М., 1994, 15). Етноси настају, живе и пропадају у историјском времену - Л. Н. Гумиљов је чак одредио да циклуси од рођења до смрти етноса трају 1200–1500 година. Као доказ за ту тврдњу Гумиљов наводи да од народа, који су доживели процват пре 5.000 година, данас није преостао ни један. Према томе, *централни про-*

* Рад представља резултат истраживања на пројекту 176017, који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

блем етногенезе је следећи: како и зашто то настаје? Сам Гумиљов (1912–1992) признаје, да његова хипотеза „за сада не може бити строго доказана, али зато ... не наилази на факте, који јој противурече” (Гумилев Н. Л., 1993, 311).

Појам и хијерархија етноса

Иако је велики део свог опуса посветио проблему етногенезе, ипак „дефиницију етноса, која одговара критеријумима научне строгости, ми код Л. Н. Гумиљова не налазимо” (Козлова Е. В., 1999, 66). На основу бројних примера и научно-популарних објашњења можемо стећи представу да је за њега етнос свака стабилна природно настала заједница људи, с одређеним стереотипима понашања, која је обједињена свешћу о припадности једној заједници и која себе супротставља свим другим етничким заједницама („ми” и „не ми” или „они”).

Гумиљов је сматрао да обележја нације не могу бити релевантна за дефиницију етноса. Јединство језика, порекла, обичаја, територије, материјалне културе, економског живота, психичких особина, идеологије – не решавају проблем, јер у неким случајевима су то одлучујући моменти а у другим - другоразредни. Заједничка историјска судбина је важна, али она може бити заједничка за два-три народа и различита за неке делове истог народа. Исто тако и језик. Заједничка религија такође није обавезна – Романско-германска католичка Европа још у XIII веку је прогласила за своје противнике православне земље – Византију, Бугарску и Русију, иако је и ту и тамо вера била једна, али суперетноси различити. „Да би оправдали Четврти крсташки поход, - пише Л. Гумиљов – говорили су чак, да су православни такви јеретици, да то самог Бога растужује” (Гумилев Н. Л., 1990, 22). Још у Атласу Меркатора (1595) источна граница Европе је граница римско-католичког света, а С. Хантингтон у књизи “Сукоб цивилизација” (1996), означава источну границу западне цивилизације линијом западног хришћанства из 1500. године (Huntington P. S., 1996, 225). И јединствена власт на датој територији такође није међу главним факторима. На пример, аустроугарска власт није могла да створи етнос „Аустро-Угаре”.

С. М. Широкогоров је дефинисао етнос као социјалну јединицу: „Етнос – то је група људи, који говоре на истом језику, који признају своје заједничко порекло, располажу комплексом обичаја, начина живота, чуваних и светих традиција и које га разликују од таквих других група” (Широкогоров С. М., 1923, 28–88). Гумиљов је одбацио дефиницију етноса као чисто социјалног феномена. Он истиче да је „етнос – феномен биосфере, или системска целина дискретног типа, која ради на геобиохемијској енергији живе материје, у складу с принципом другог закона термодинамике, што се потврђује дијахроничком хронологијом историјских збивања” (Гумилев Н. Л., 1993, 15–16), и залази у „биологизирани” формулације, што је изазвало много дискусија и контраверзи. Он је 1967. године писао да појава етногенезе

лежи у сфери природе и зато је њихово осмишљавање могуће само путем примене оне исте методологије, која је дала тако блиставе резултате у физичкој географији, зоологији и учењу о наследности (Гумилев Л. Н., 1967, 14–15). „Ја видим биологичност етноса не у његовим анатомским и генетичким цртама, него у понашању, у систему условних рефлекса, који се од времена И. П. Павлова разматрају као део биологије” (Гумилев Л. Н., 1971, 80). Под стереотипима понашања Гумиљов је подразумевао „животне навике, начин мишљења, доживљавање уметничких предмета, однос према старијима” (Гумилев Л. Н., 1970, 11). На пример, из разговора Тора Хајердала с људоджером, види се да се овај велики путник чудило канибализму, а аборицин – томе, што у Европи убијене у рату сахрањују, а не једу. Ту такође Л. Н. Гумиљов сврстава и различит осећај за време. Он је видео Чукче, који нису могли одговорити на питање, колико им је година, зато што су сматрали такво рачунање уопште бесмисленим. Такође он наводи етноцентричност Кинеза: Ми смо „Средишња империја”, ми смо „центар испод небеса”; а све остало је периферија, сво рачунање догађаја у свету треба вршити по нашим правилима, према смени наших династија. Те „самооцене”, такво схватање „себе у свету” нису прошлост. „Карте менталности”, које су саставили недавно ученици из Канбере као одговор на питање о географији савременог света, одликују се тиме, што је за њих Аустралија – увек у центру, а „остали свет” – на периферији, око ње (Лавров С., 2000, 328).

Биологизирани ставови нису издржали научну критику и Л. Гумиљов је признао „Наравно, етнос – није биолошка категорија, иако су сви људи, који сачињавају етнос – организми” („Молодая гвардия”, № 12, 1975, у књ. Лавров С., 2000, 326). Касније је то формулисао тачније: „Етноси су појаве, које леже на граници биосфере и социосфере и које имају сасвим специјално значење у грађи биосфере Земље” (Гумилев Л. Н., 1990, 24). У књизи „Миленијуми око Каспија” етноси већ фигурирају као „биосоцијални колективи” (Гумилев Л. Н., 1991, 27). У вези с тим он сматра да је „етнологија – географска наука” која изучава постанак етносфере Земље као резултат процеса етногенезе у историјској епохи (Гумилев Л. Н., 1989, 329).

У хијерархичној структури етносфере Гумиљов издваја следеће таксономске јединице: *Суперетнос* (група етноса која чини систем „култура” или „цивилизација”, као што су арапска, византијска, западна хришћанска, кинеска итд.) – *етнос* (род или племе као основна јединица) – *субетнос* (то није род или племе, већ стабилне дуготрајне групе које чине елементе структуре етноса, на пример Провансалци који су се претопили у Французе, Шкотланђани и Велшани који су сачували памћење о својој прошлости у Енглеској, Козаци и старообредци у Русији). Субетносе обједињене заједничком судбином назива *конзорције* (политичке групе, секте, „кружоци”, удружења, банде), а заједничким животом – *конвексије* (сеоске општине, средњовековни занатски квартави).

Животни циклус етноса

По тој концепцији, посредна карика између друштва и природне средине је етничка историја, тачније етногенезе с њиховим фазама (Гумилев Л. Н., 1990, 1–526). Еволуција човечанства после изласка из биолошког стадијума у социјални, врши се преко смена циклуса етногенезе. Циклус етногенезе Л. Гумиљов упоређује с разгоревањем ватре или експлозијом. Ни један од познатих у науци етноса није вечан. Пуни циклус живота етноса, по Л. Гумиљову, траје 1200–1500 година. Затим се они или распадају, при чему људи, који их сачињавају, улазе у друге, млађе етносе, или се претварају у реликте, лишавају се самосталног развитака и способности отпору. Тај процес етничке ентропије назива се етногенезом. Он је карактеристичан за све системе, који настају услед енергетске експлозије (мутације) система затвореног типа и схема смене његових фаза је једнообразна: 1) подстицај, или негентропијски импулс, ствара фазу етничког успона; 2) вишак енергије, или акматичка фаза (врхунац), ствара прегревање унутар система; 3) фаза прелома - нагли пад пасионарног напона повезан с избацивањем из система слободне енергије, који се изражава у процвату уметности и филозофије; 4) систем који се хлади креће се по инерцији, што се сматра процватим цивилизације; 5) при даљем трошењу енергије развој малаксава, наступа фаза опскурације (сумрака); 6) после губитка слободне енергије етнос улази у стање хомеостазе – нестабилне равнотеже с природном средином. Појављује се краткотрајна регенерација, меморијална фаза и коначно – реликтна фаза. За реликтни етнос могућа су, осим потпуне изолације, три пута: 1. Чекати, док их не истребе суседи (елиминација), 2. Укључити се у живи суперетнос у време смене фаза и учврстити се у њему (инкорпорација) и 3. Расипати се полако (дисперзија) (Гумилев Л. Н., 1993, 15). И ако нови импулс не подстакне немоћне етносе, прети им опасност да се претворе у реликте. Али импулси се понављају, иако неправилно, и човечанство траје у својој разноликости (Гумилев Л. Н., 1993, 15).

Појам пасионарности

Централно место у концепцији Гумиљова заузима представа о три типа пасионарних личности с различитим карактеристикама понашања и психе, чије се учешће у процесу етногенезе статистички мења.

Први тип су пасионари – страствени људи (револуционари, генији, лидери, месије, ентузијастички, пустолови). „Формирање новог етноса увек је повезано с присуством у неких људи необориве унутрашње тежње ка целисходној делатности, увек повезаној с изменом окружења, друштвеног или природног, при чему достизање циља, често илузорног или погубног за самог субјекта, њему се чини вредније чак од сопственог живота” (Гумилев Л.

Н., 1970, 46–47). То су тзв. људи „јаке воље” код којих је страст јача од личног интереса. Сервантес их је описао у лику Дон Кихота. Цвијић их је почетком XX века прецизно описао: „Они прави људи, који могу постати велики људи нове генерације, ући ће у рад и борбу с отменим пожртвовањем, знајући да за велика питања свога народа треба да у њима сагори и ишчезне све оно што је најбоље“. Они могу да створе покрет и да повуку за собом „ону огромну масу мање или више млитавих, који знају или чују за велики план, али не виде средства и немају стваралачке енергије” (Цвијић Ј., 1921). У пасионаре Гумиљов убраја путнике-истраживаче, конквистадоре, самопрегорне научнике, истакнуте песнике, импулсивне историјске личности као што су били на пример Александар Македонски, Јулије Цезар, Луције Корнелије Сула (и његови официри Помпеј, Лукул, Крас), Џингис Кан, Наполеон, Јан Хус, Жана д’Арк, Кутузов, протођакон Авакум и многи други. Али пасионари могу имати не само позитиван, већ и негативан предзнак, када је страст јача од савести и морала (примери: Стаљин, Хитлер).

Други тип су хармоничне личности, код којих је пасионарни импулс уравнотежен са инстинктом самоодржања. Они теже да одрже стабилност етноса и равнотежу с природном средином. Такав тип личности који све ради добро, али при том ништа сувишно, одговара Сервантесовом лику Санча Пансе, или Цвијићевом опису човека способног да „хладно и с мирноћом испита и нађе своју праву вредност и да успехе сведе на праву меру.”

Трећи тип су субпасионари, код којих је пасионарни импулс знатно слабији од инстинкта самоодржања. Недостатак пасионарне енергије у њих се испољава у неадекватној адаптацији према средини, паразитизму, недовољној брзи о потомству и коначно, у асоцијалном понашању (лопови, скитнице, лењивци, развратници, пропалице итд.). Ако их у друштву има много, они почињу кочити делатност духовних и политичких вођа и готово не вршећи користан рад, увећавају хаос у етничком систему. И да наставимо паралелу с Цвијићем: „Иначе се у јаче људе увуче толико лажнога и они се толико морално извитопере и посуврате, да никакво добро више од њих не долази... Тих брбљиваца што обећавају и причају имамо сувише много” (Цвијић Ј., 1921).

У етносу је процентуално највише заступљен хармонични тип личности, док се учешће пасионара и субпасионара мења у процесу етногенезе. У појединим фазама етногенезе један од три типа личности успева да наметне свој систем вредности целој заједници. Та хипотеза је доста спорна и непроверљива.

Фаза успона настаје наводно онда, када пасионари, који пропагирају нове идеје, достигну неку критичну густину (размножавањем или инкорпорацијом), довољну да заразе својим идејама и тежњама основну масу људи.

У акматичкој фази, стање прегрејаности етничког система створено максимализмом јаким личности, не може се одржати дуго. Настају уну-

трашњи конфликти. И тада свуда где је могуће друштво почиње прогањати и кажњавати своје пасионаре („револуција једе своју децу”), одстрањивати их из управе, спречавати њихове активности.

У фази прелома конфликти се појачавају, настаје нагло смањивање броја пасионара, увећава се удео субпасионара.

У фази инерције друштво још наставља да се креће напред, да гради и сакупља предмете материјалне културе. Прелаз у фазу инерције изгледа као смиривање и почетак сређивања унутар етноса. Ту долазе до изражаја хармоничне личности, које оријентишу друштво на свој систем вредности.

Фаза опскурације настаје услед губитка усмерене енергије и ширењем индиферентности субпасионара у друштву. То је распад система. Чини се немогућом свака конструктивна делатност, а етнос опстаје на рачун материјалних вредности и навика, сакупљених у претходним фазама. После фазе опскурације може настати краткотрајна фаза регенерације, на рачун очуване пасионарности на периферији етничког ареала. Она завршава прелазом у меморијалну фазу. У њој је етнос изгубио остатке пасионарне енергије и само поједини чланови још одржавају културну традицију прошлости. Затим он прелази у реликтни етнос, када се успоставља хармонија у биогеоценози у којој етнос живи. Примери реликтних фаза етногенезе су, по Гумиљову, аборигени Аустралије, пигмеји Централне Африке, домородачки народи крајњег севера – Чукчи, Ескимима, Алеути. Силазећи са историјске сцене етнос оставља потомцима део својих тековина. Тиме се објашњава узлазни развој човечанства. У противном случају неби имало смисла говорити о постепеном развоју људског друштва у целини. У једној од фаза или при њиховој смени ланац етногенезе може се прекинути. Узрок може бити еколошка катастрофа, епидемија, геноцид или асимилација од суседних народа.

Хипотеза Гумиљова захтева допуну у смислу дефиниције и хијерархије пасионарности. Пасионарност је у суштини тежња да се задовоље неке људске потребе, а оне могу бити природне (исконска потреба свега живог за размену материје, енергије и информација са средином), идеалне (сазнајне, естетске) и социјалне или прагматичке (лидерство, престиж, ауторитет). У процесу етногенезе значајну улогу играју они пасионари, код којих је доминантно изражена тежња за задовољавање социјалних и (или) идеалних потреба над биолошким (виталним). Примерено хијерархији етноса, може се извршити рангирање тих пасионара. На нивоу суперетноса примери пасионара идеалиста могу бити месије и пророци (Гаутама Буда, Исус Христос, Мухамед), а пасионара прагматичара – оснивачи империја (Џингис-кан, Александар Македонски) и велики освајачи (Наполеон, Цезар, Тамерлан). На нивоу етноса пасионари идеалисти су писци (Гете, Достојевски, Толстој, Вук Караџић) и национални идеолози (Гарибалди) а прагматичари – председници, национални вође, диктатори (Де Гол, Кром-

вел, Бизмарк). На нивоу субетноса пасионари идеалисти су проповедници религиозних секта или нових идеолошких струја, а прагматичари – колонизатори, команданти, пиратски вође, сталешки предводници. У конзорцијама су примери идеалиста идеолози партијских фракција, политичких клубова и кружока, улични агитатори, а прагматичара – главари банди, оснивачи трговачких фирми, каријеристи, командири пиратских бродова (Мичурин В. А., 1992, 529).

Импулси пасионарности

Модел етногенезе Л. Н. Гумиљова предвиђа да етничка историја има неку резерву енергије, коју народ троши током циклуса етногенезе. Сразмерно исцрпљивању резерве енергије стваралачка активност заједнице опада, култура осиромашује, губи се способност за самоорганизацију. Али, наш свет је уређен тако да пре него што догори претходна свећа, нова искра потпаљује следећу. И тада поново почињу процеси, непоновљиви у детаљима, али слични у општим цртама. Та искра долази у време тзв. „пасионарног импулса” у виду појачаног зрачења из космоса и биосфере. Пасионарни импулс он назива „фактором икс”, који одређује фазе етногенезе (импулс – успон – прегревање – опадање – затишје). По њему, пасионарни импулс је условљен космичким и генетичким факторима. Али, како објаснити избиљивост те небеске благодати или казне, која покреће инстинкте, емоције и разум само одређених људи на одређеним путањама?

Гумиљов проблем „пасионарног импулса” представља помоћу биохемијске енергије живих организама коју је открио В. И. Вернадски. Овај велики природњак је поводом најезде скакаваца из Африке у Арабију 1908. године, израчунао да је маса јата тих инсеката била већа, него резерве свих налазишта бабра, цинка и олова на целој Земљи. „Он је био геније и зато је размишљао о томе, каква је то енергија, која је подигла те инсекте и бацила их из цветних долина Етиопије у Арабијску пустињу, у сигурну смрт” (Гумилев Л. Н., 1993, 26). Гумиљов закључује да је то биохемијска енергија живе материје биосфере – потпуно не мистична, него обична, аналогна електромагнетној, топлотној, гравитационој и механичкој. Великим делом она се налази у хомеостази – нестабилној равнотежи, али понекад се запажају флукуације – нагли успони и падови. „Тада скакавци лете у сусрет смрти, мрави миле, уништавајући све на свом путу, и такође угибају, пацови... из дубина Азије достижу до обала Атлантског океана...” (Гумилев Л. Н., 1993, 26). Наравно да људи нису инсекти, и то није објашњење. То је само замена анализе узрока сликовитим примером. А узрок је, по Гумиљову, сасвим нејасан – од три хипотезе енергетског импулса он одбацује две: соларну и подземну (радиораспад), и оставља једну – космичко зрачење. Још код Гетеа налазимо теорију о космичкој доктрини, која између осталог каже да „онај ко не открије зајед-

ничке (космичке) ритмове у својој биолошкој врсти, осуђен је на пропаст”. Такође, код великог природњака В. И. Вернадског налазимо у поглављу „Ритмови историје” читав систем сила: „Ритмичка периодичност у историји човечанства зависи од утицаја космичких, биолошких, психичких, географских, политичких, економских, и социјалних сила” (Вернадский Г., 1997, 255). Гумиљов их је повезао у ланац узрочности на следећи начин: Космичко зрачење утиче на биолошку (генетичка мутација), ова на психичку (пасионарност) а ова на социјалну (етничку) компоненту човека. Космичке силе изазивају не само генетичке него и географске промене, на пример нагле измене климата, које такође могу бити узрок „импулса” пасионарности (Лавров С., 2000, 343). Клима може дати само „импулс”, а енергија на којој „ради” етнички систем је геобиохемијска енергија живе материје биосфере, коју је описао В. И. Вернадскиј, а њен ефекат је пасионарност. На бази етничке историје Гумиљов је реконструисао експлозије пасионарности и представио их на карти света у виду трајекторија, које изгледају као удари неког бича.

Укључивање физичко-географских фактора – периода влажности и сушности у анализама и компарацијама етничке историје народа око Каспијског мора – да ли је то традиционални, добро познати географски детерминизам (Монтескје, Мечњиков), тј. објашњење свих историјских догађаја географским факторима? На против. На пример, Гумиљов је сматрао очигледним, да су пре 2000 година пашњаци а следствено и предели били другачији, него данас. Дешавале су се суше у степи. Услед тих промена је пропала и хунска држава. “Наравно, за слом номадске империје било је колико хоћете спољнополитичких узрока, но њих није било више него обично, а до 90-их г. Хуни су одржавали хегемонију у степи, говорећи: „Ми нисмо оскудевали у одважним ратовима” и „борити се на коњу је наше господство”. Али када су почеле сахнути степе, цркавати овце, мршавити коњи, господство Хуна је завршено” (Гумилев Л. Н., 1966, 57, 84; 1991, 277). Све то је по Л. Н. Гумиљову обрнути ток мисли. Његов методолошки поступак следи ток расуђивања историчара: Ако знамо историју последњих 3000 година по писменим изворима, то кретање степских народа (они су пре свега зависили од климатских „препада”) дају нам кључ за откривање и утврђивање овог или оног периода влажности или, обрнуто, сушности. Гумиљов је чак саставио хронолошке (тачније – геохронолошке) таблице у којима је синхронизовао степен влажности Евразијског континента у последњих 4000 година, са генезом појединих етноса, на бази палеоетнографије (Гумилев Л. Н., 1966, 18).

Веза етноса и предела

Схватање етноса као биосоцијалног система је „огромни допринос Л. Н. Гумиљова филозофији, историји и географији” (Ефремов Ю. К., 1994, 83). Индетерминистички концепт друштва, као нечег стерилног од

природних начела, који је ухватио корена у руској географији, историји и филозофији у доба Стаљина, он је сматрао апсурдном апстракцијом; јер сви чланови друштва се рађају, хране, расту, размножавају и умиру биолошки. Али биолошке карактеристике су својствене не само особама, него и њиховим заједницама – ценозама, а то значи и антропоценозама, етноценозама, које су увелико иако не сасвим, сличне биоценозама. Гумиљов истиче да „етнос – није друштво, етнос – није раса, етнос – није популација... Етнос – то је географска појава, увек повезана с пределом у који је смештен, који храни адаптирани етнос. А пошто су предели Земље разнолики, разнолики су и етноси” (Гумиљов Л. Н., 2003, 29). Гумиљов уводи појам „*комплементарности*” етноса, као симбиозу два или више етноса у истој еколошкој ниши, која може бити позитивна и негативна. Крајња варијанта негативне комплементарности је формирање *химера*.

Гумиљов сматра да суштинску улогу у процесу етногенезе игра веза са средином, уписаност етноса у предео. А постоје и неуписани у њега или паразитирајући на њему етноси – *химере*. Те противприродне творевине настају, када у једној еколошкој ниши коегзистирају и међудејствују страни један другом етноси различитих суперетничких система. Њима је својствена унутрашња конфликтност и оштре противуречности с околном средином, због чега их Гумиљов назива *антисистеми*. “На тај појам највише су се окомили противници Гумиљова, видевши под њим скоро тврђу о постојању нижих раса, иако су код њега химерама означени и Хазари у Прикаспију после продора тамо Јудеја, и албигојци у Европи. А изабраником Бога Гумиљов никакав народ не сматра – који год од њих би прогласио себе богоизабраним – Немац, Јапанац или Јеврејин, то је израз само националистичког разметања, егоизма и моралне наказности” (Ефремов Ю. К., 1994, 83). Дакле, химерама треба сматрати народе, који пренебрегавају везе с природном средином која их храни. Химере су по правилу неодрживе. Однос етноса према географској средини такође треба посматрати у вези са фазама старења.

У фази настанка и успона, етнос „осваја” предео за своје потребе, и истовремено се сам прилагођава условима предела; краће, овде делује принцип повратне везе.

У следећој, акматичкој фази, када је етнички систем пун енергије, наступа време освајања и конфликта, што одвлачи људе од експлоатације предела, и природа страда минимално.

При смањивању пасионарне напетости, у фазама прелома и етничке инерције, способност за проширивање ареала се смањује и наступа време утицаја на предео сопствене земље. Расте техносфера, тј. количина здања, грађевина, споменика, производња се увећава на рачун природних ресурса. Део таквих измена су релативно нешкодљиве деформације природе, које се могу вратити у стање природне геобиоценозе. Али тамо где су природни ма-

теријали уграђени у строге форме, њихов саморазвитак се прекида и замењује га споро, али незадрживо нарушавање, које често бива неповратно. Те руине су потребне само археолозима који истражују не растуће, него угашене етносе, који су оставили комадиће посуда од печене глине, фрагменте вавилонских плочица с клинастим писмом, пирамиде и платформу у Баалбеку, руине средњовековних замкова и храмове древних Маја у дунглама Јукатана. Биосфера је способна да прехрани људе, али није у стању да задовољи њихову тежњу да покрију површину планете „отпадом” излученим из циклуса конверзије биоценоза. У том узрасту етнос, као Антеј, губи везу с тлом, тј. с животом, и наступа неизбежни пад (Гумилев Л. Н., 1990, 545–56).

Последња фаза етногенезе (опскурација) је деструктивна. Чланови етноса, неспособни по закону неповратности еволуције да се врате контакту с биосфером, прелазе у пљачкање, али оно их не може спасити. Наступа неизбежни демографски пад, после којег остају периферни субетноси, минимално повезани с главном линијом етногенезе. Они или таворе као реликти, или стварају нове етносе с другим доминантима понашања. За то време природни предео се регенерише, иако, наравно, не у претходном облику.

Критички осврт на хипотезу Гумиљова

Гумиљов је покушао да разјасни нека велика, вечна и универзална питања идеализма и материјализма у антропологији и антропогеографији. Повезао је та два гледишта преко фактора „икс“, који је, по њему, кључ за разјашњавање питања покретачких снага процеса етногенезе. Наиме, он је смислио схему о цикличном развоју под утицајем неког мистичног космичког „импулса“, и у ту схему укључио низ неповезаних принципа о појединцима које он назива „пасионари“, који су наводно кројили историју етноса. Међутим, искрсавају нека начелна питања.

Прво питање: *Каква је улога природног фактора у процесу етногенезе?* Да би објаснио „фактор икс“, Гумиљов полази од индивидуалне психологије која се претвара у системе виших нивоа – социјалну и етничку психологију. За схватање „фактора икс“ значајне су мотивације поступака појединих људи, јер од њих настају етнички стереотипи понашања. Мотивације проистичу из потреба, при чему се разликују „потребе нужде“ (самоодржања индивидуе) и „потребе развоја“ (интелектуалног и организационог, по Достојевском „потребе сазнања“). Наиме, тајна људског живота није само у томе да живи, него и у томе да зна зашто живи. Због тога је човеку потребан општи идеал и оно што Л. Гумиљов назива „етничком доминантом“. Али ова доминанта не настаје сама по себи, него се појављује и мења заједно с фазама етногенезе, тј. јавља се као функција траженог „фактора икс“. Тај фактор је, по Гумиљову, спољашњи утицај или импулс који спаја у један систем три линије етногенезе – етнолошку, историјску и географску.

1) *Етнолошка линија*, узима у обзир поделу људи на „егиоисте“ и „антиегиоисте“. Искра стварања сваког етноса је увек повезана с неким појединцима који имају необориву унутрашњу тежњу за променом окружења, друштвеног или природног, често илузорну или погубну за самог субјекта. Таква тежња је одступање од норми понашања врсте, зато што је супротна инстинкту самоодржања. Баш таква особина лежи у основи антиегиоистичке етике, где интереси колектива, преовлађују над жеђу за животом и бригом о сопственом потомству. Особе које имају такве особине, при повољним условима извршавају поступке, који сумарно ломе инерцију традиција и иницирају нове етносе. Те особине настају генетским мутацијама, а њихов ефекат је страст или „пационарност“ (од лат. *Passio, ionis, f.*). Пационари су, по Гумиљову, „мутанти“ који су спремни на самопожртвовање за опште циљеве. Таквог мутанта је бескорисно позивати разуму. Он иде на крст, у ватру, на вешала, на стрељање, у име неког општег циља. По Гумиљову, пационарни набој је чисто физичке природе - потиче од експлозија биохемијске енергије живе материје на одређеним путањама на Земљи, у време појачане активности Сунца. Пационарни импулс је тај „фактор икс“, који иницира процес етногенезе. Пационари постају покретачка снага етноса. „Пационарност и комплеметарност – то је један од покушаја да се објасни необјашњиво, не убедљивији, него производне снаге и производни односи“ (Чемериская М. И., 1993, 180).

2) *Историјска линија*, описује закономерне фазе настанка, развоја и пропадања етноса. Тај процес етничке ентропије назива се *етногенеза*. Ентропија која се не смањује води етнос ка распаду. Ни један од познатих етноса не постоји вечно. По Гумиљову, они настају у неком моменту историје, живе ако нема спољашњих сметњи 1200 до 1500 година. Затим се или распадају, при чему људи, који их сачињавају, улазе у друге, млађе етносе, или се претварају у реликте, односно лишвају се самосталног развојка и способности за саморегулацију и одрживост развоја. У ову схему не уклапају се Јевреји, Кинези и још неки етноси.

По Л. Гумиљову, тај процес је карактеристичан за све системе који настају услед енергетске експлозије (мутације) система, и схема смене његових фаза је једнообразна: 1) порив или *негентропијски импулс* ствара фазу етничког успона; 2) вишак енергије, или *акматичка фаза*, ствара „прегревање“ унутар система; 3) нагли пад пационарне напетости који се изражава у процвату културе и филозофије, повезан је са исијавањем слободне енергије из система; 4) *фаза прелома* (транзиције) – охлађени систем креће се по инерцији, што се сматра процватом цивилизације, 5) при даљој потрошњи енергије развој се гаси, настаје *фаза опскурације*; 6) после губитка слободне енергије етнос улази у *стање хомеостазе* – нестабилне равнотеже с природном средином. Ако прихватимо да се различити етноси налазе у различитим фазама етногенезе Према томе, етноси као и сви живи систе-

ми пролазе кроз животни циклус - рађају се, развијају се, старе и умиру. Ако прихватимо да се различити етноси налазе у различитим фазама етногенезе, можемо доћи до симптома по којима се могу разликовати типови етноса. То би нас лако могли одвести у испразне расправе о вредности, „супериорности“ или „инфериорности“ етноса.

3) *Географска линија*, описује однос етноса према пределу. Тај однос такође се мења, зависно од смене револуционих и еволуционих фаза у циклусу етногенезе. По Гумиљову, притисак на пределе сопствене земље појачава се синхронизовано са *фазама етногенезе*. Деградација предела један је од знакова деградације система. Последња фаза етногенезе - *отскурација* је деструктивна. Чланови етноса, неспособни по закону неповратне еволуције да се врате у контакт с биосфером, прелазе на пљачкање природе, али оно их не спасава. Наступа неизбежни демографски пад, после којег остају периферни субетноси, минимално повезани с главном линијом етногенезе. Они или животаре као реликти, или стварају нове етносе с другим доминантима понашања. За то време природни предели се обнављају, али не у претходним формама.

Вернадскиј је истакао да је развитак живота на земљи у великом степену условљен утицајем космичких фактора, посебно утицајем моћних токова космичког зрачења. „Материја биосфере захваљујући што је прожегута енергијом: она постаје активна, концентрише и дистрибуира у биосфери енергију добијену у форми зрачења, претвара је на крају крајева у слободну енергију у земаљској средини, способну да производи рад“ (Вернадскиј В. И., 1967, 227). И даље: „Биосфера не може бити схваћена у појавама, које у њој настају, ако се испусти та веза са грађом целог космичког механизма“. Људи нису само „деца Земље“, него и „деца Сунца“! (Вернадскиј В. И., 1967, 231). У одређеним деловима географског омотача, где су се почели формирати ландшафти, енергија се увећавала услед повећавања њеног дотока из спољашњих материјалних система природе. Без преноса енергије, који прати хемијске промене, неби било ни живота, ни еколошких система (Анучин В. А., 1982, 13). „Ми, разумна бића, не смемо заборавити да је наша цивилизација само једна од појава природе, које зависе од сталног дотока концентроване енергије светлосних зрака“ (Одум Ј., 1975, 52–53). Идући том логиком, Гумиљов је дошао на идеју да пасионари располажу вишком животне енергије или поривом, који су добили рођењем под појачаним импулсима Сунца (фактора „икс“). Ови импулси су се, наводно, историјски појављивали на одређеним путањама.

Ипак треба приметити, да су цивилизације „острва друштвене организације“ пре него „акумулације природне енергије“. У тој организацији настала су међудејства свих елемената, који обједињују људе у социјалне групе, и то: 1. социјални и културни елементи у процесу историјског развоја; 2. економски елементи и 3. технички и технолошки елементи. Додат-

на одлика социокултурних заједница је територијална одређеност, условљена техничким могућностима (условима) производње и самим природним условима који се развијају и територијално диференцирају под утицајем космичких и телуристичких сила.

Можемо прихватити да појединци могу да имају инстинкте развијеније него други, али етноси и суперетноси су социокултурни а не инстинктивни системи. Човек је биосоцијално биће, али његове животне функције, нарочито осећања и мисли, нису такве природе да би се могли свести на неки природни облик енергије типа „виталистичке силе“ или још раније „ентелехије“, или геобиохемијске енергије живе материје биосфере, коју је открио В. И. Вернадскиј, а Л. Гумиљов довео у везу са фактором „икс“. Духовна снага није физичка величина.

Друго питање: *Каква је улога појединца у процесу етногенезе?* У делима Гумиљова историја „суперетноса“ или цивилизација је као спектакл, који има свој сценски простор, временски ритам и страствене личности - „пасионаре“. Историја у интерпретацији Л. Гумиљова је сама за себе величанствено приказивање „духовних ликова“ јунака и генија или, парафразирајући Ничеа, „највиших примерака“ људске врсте. Проистиче да су пасионари, а то значи босови, авантуристи, освајачи, особењаци разних врста „очеви“ етноса и највеће благо. Нема демократије, нема права, нема разума, него похлепа, сујета и слично, су фактор етногенезе. Зато није чудо да су књиге Гумиљова постале бестселер крајем XX века у Русији, када мафија и нови богаташи виде свој криминални досије као патриотски и родољубиви чин.

Заиста, сви етноси, нације, културе и религије имају у свом историјском памћењу изузетне догађаје и личности. Неки догађаји и личности су оставили дуготрајан траг у давно преживљеној стварности, и постали део традиције и иконографије етноса или суперетноса (цивилизације). Али, историчари који траже генезу етноса у прецима, заборављају да су етноси отворени системи за разне утицаје из других етноса, да се мешају са суседима, мењају културу и језик, и коначно, да нема монолитних етноса, сличних раси, пореклом од једног претка, већ су то скупови древних етничких супстрата. Таква патолошка склоност ка партеногенези¹ етноса, проширила се јако у XIX–XX веку међу полуобразованим људима и изро-

¹ *Партеногенеза* (parthenogenesis) је грчка реч и значи девичанско рађање, без учешћа мушкарца. Ова појава је утврђена код пчела и неких других инсеката. Веровања да је таква појава могућа и код људи, постоје у религијама многих народа. Изис, Цибеле, Лето, Деметер и Венус мислило се да су се родиле у девичанству. Кинеског хероја Ху Чи родила је мајка пошто је нагазила на божански траг. Главно божанство Уапа Индијанаца у Бразилу, Јурупари, рођен је од девојке, која је зачела због тога што је попила гутљај домаћег пива. Реа Силвија родила је Ромула и Рема учешћем бога Марса, Света Богородица родила је Христа силаском Светог Духа итд. (Види: Ђорђевић Т., Животни круг, „Просвета“, Ниш, 2002, 9).

дила шовинизам као карикатуру патриотизма. То прецењивање историјских личности је позната ствар за све народе. Код Срба, Бугара и Руса у народном предању сусрећемо мит царева светитеља. И друге европске нације налазе ослонац за свој национализам у својој средњовековној историји: Французи – у крсташким походима и катедралама, Немци – у Фридриху Барбароси, у теутонским витезовима и мајсторима-певачима, Шпанци – у Сиду, Италијани – у Дантеу и Марку Полу, Енглези у краљу Артуру и Шекспиру. Неке личности су биле изнад простора и времена у којем су живели и културе којој су припадали, и постали личности универзалног, интернационалног значаја.

Многи аутори признају улогу снаге људске свести у историји – „људи стварају историју“ – али се та свест често своди на персонални каузалитет чија је природа шизофрена. Фројд је о томе говорио у својој „Цивилизацији и незадовољствима која носи“. Код Л. Гумиљова јасно видимо утицај такве антропологије у објашњавању процеса етногенезе.

Гумиљов као историчар тежи да открије, или да успостави више реда у току догађаја него што га је вероватно икада било. Он се труди да догађаје организује у јединствену целину и да доведе у везу мноштво догађаја са јединственошћу карактера. Историчари су увек у опасности да ток историје исувише рационализују и уопште. Било би неправедно оспоравати релевантност *категоријских* уопштавања Л. Гумиљова, која се морају јасно разликовати од оних генеричких уопштавања. Па ипак, било би неосновано тврдити да стварно постоје ови „уопштени“ типови, односно да постоје у времену и простору. То су да тако кажемо, *оправдане визије*, попут уметничких слика, и као такве су неизбежна средства која служе за разумевање. Међутим, ти „типични људи“ се разликују од стварних људи од крви и меса. Тако, уместо живих људи, нестабилних и никад потпуно „изграђених“, историчари често описују чврсте карактере, такорећи неке типичне индивидуалце карактеристичног држања. То је, мање или више, исто оно што понекад раде сликари портретисти који могу посебним сликарским техникама да постигну импресивност на слици и изразе уметничку визију. То је био и метод старих историчара – од Тукидида до Полибија и Тацита. За Колингвуда то је „суштина“ старе историографије, што је према његовом мишљењу, ту историографију учинило „неисторичном“. Међутим, истим методом се упорно служе и многи модерни историчари. Довољно је поменути Момзена и његову Историју Рима, и многе друге (Colingwood, 1946, s. 42; Florovski, 2005, 66).

Да би схватио, рецимо историјски „грчки дух“, историчар нужно мора да има у виду оне проблеме који су проистицали из географске средине, са којима су се „узвишени духови“ класичног света хватали у коштац. Историчар мора да буде и географ. Историја нас учи ко смо, географија нас учи где смо. Ако историчар народа и цивилизација не узима у об-

зир географију, онда ће му многи проблеми тих цивилизација изгледати небитни и тешко да ће бити у стању да их „разуме“ и оцени. Тако онај историчар који је индиферентан према географском трагању, може да тврди, потпуно убеђен у то, да је читава историја цивилизација само приповетка о владарима и догађајима. Из сличних разлога, одређене цивилизације су жигосане и, према томе, проказане и игнорисане као „варварске“, „мртве“ или „стерилне“. Ни један историчар култура и цивилизација не може остати индиферентан или неутралан, на изазов или захтев географије (тј. географске средине). По А. Тојнибију (Тоунбеџ, 1948), суштина историје цивилизације састоји се у постепеном освајању средине и развоју духовног начела у самом друштву. Прилагођавајући се „изазовима“ природне средине и истовремено развијајући везе међу собом, људи формирају одређени психофизички склоп личности, стварају навике и обичаје, једном речју – културу. Култура је „ген“ етноса, информација система. Оно што је главно за географа састоји се у томе, да путем кооперативног деловања људи стварају антропогени предео, који омогућује да се савлада ентропија природне средине и одржи животна енергија. Из културног коктела етноса ствара се суперетнос (свет-цивилизација), који добија како целовитост, тако и простор за самореализацију (Грчић М., 2010, 7–32).

Треће: *питање нужности у историји.* То питање односи се на сва уопштавања људске историје у виду „ритмова“, „циклуса“ „изазова“ и сл. У Хегеловој „Филозофији историје“ налазимо да овде нема основне личне слободе и активног стваралачког вођства: вођа није ништа друго него говорник и пословођа светског духа (Hegel G. W. H. 1951). Томе детерминизму ванљудске сврховитости придружује се пасионарни „импулс“ у концепцији Гумиљова. У стварној историји има мање доследности него што је има у уопштеним схемама које пренаглашавају унутрашњу „нужност“ и идеализују образац развоја, који наводно важи за сваку врсту људског друштва. У уопштеним схемама *догађаји губе своју могућност избора*, и показују се као неизбежни периоди развоја и пропасти, периоди успона и падова, сагласно утврђеном идеалном обрасцу, па стичемо утисак да се заправо другачије ништа и није могло догодити. Природно је што је у наше време опсена „историјске нужности“ морала да буде разоткривена и одбачена као чинилац који искривљује наше тумачење историје (Florovsky G., 1959; 2005, 63). Постоји заиста, суштински детерминизам у свим тим *типским* и *категоријским* представама. Али они нису ништа друго до стенограм за „море чињеница“. Стварна историја није крута, она је флуидна и крајње непредвидива. „Друштва“ (етноси, цивилизације) нису *организми* који могу да „еволирају“ или да се „развијају“ по неком коду, него су комплекси (мноштва, скупови) појединаца упућених једни на друге и ова упућеност је увек динамична, флексибилна и нестабилна у својој основној „слободи“ (Florovski G. Hrišćanstvo i kultura, Beograd, 2005, 66).

Закључак

Када је реч о географији народа и култура, не можемо избећи суштинско питање њихове генезе и историјског процеса, уколико не желимо да занемаримо свој први задатак а то је „разумевање“. То питање не може да се протумачи без историје, али не може се ни свести на неоправдане историјске „екстраполације“. Процеси успона и падова култура и народа остаће велика мистерија, ако се гледају само као игра „пасионарности“, која проистиче из просторно и временски неравномерног фактора „икс“. Потребно је тај проблем сагледати у његовој географској разноликости и посебности, у двосмисленостима и противречностима игре људског духа и природне средине у којој се налази. Са гледишта синергетике бажни су *атрактори* – привлачна стања система, или по Тојнбију А., „изазови“ који захтевају одговарајући клективни „одговор“. Генеза и културни домет датог етноса је резултат сложених, приметних, скривених и релативно слободних правила игре *географских атрактора, кооперативног (групног) облика људског деловања и компетитивне (конкурентске) свести* (Грчић М., 2010).

ЛИТЕРАТУРА

- Анучин, В. А. (1982). Географический фактор в развитии общества. Москва.
Вернадский, В. И. (1967). Биосфера, Москва.
Вернадский, Г. (1997). Московское царство, Т. 2, Москва.
Грчић, М. (2005). Теоријски модели стадијално-еволутивног развоја цивилизације. *Гласник Српског географског друштва*, 85, 49–64.
Грчић, М. (2010). Теоријски концепт за проучавање цивилизација као друштвено-географских система. *Демографија VI*, 7–32.
Гумилев, Н. Л. (1993). Этносфера: история людей и история природы. Москва, Экопрес.
Гумилев, Л. Н. (1967). О термине „этнос“. Доклады отделений и комиссий ГО СССР, Вып. 3, Ленинград, 14–15.
Гумилев, Л. Н. (1971). Этногенез – природный процесс. „Природа“, 1971, № 2, 80.
Гумилев, Л. Н. (1970). Этногенез и этносфера, „Природа“, 1970, № 1, 11.
Гумилев, Л. Н. (1990). Этногенез и биосфера Земли, Ленинград, Гидрометеиздат.
Гумилев, Л. Н. (1991). Тысячлетия вокруг Каспия, Баку.
Гумилев, Л. Н. (1989). Древняя Русь и Великая степь, Москва.
Гумилев, Л. Н., Этногенез и биосфера Земли, Ленинград, 1990. Гумилев Л. Н., Древняя Русь и Великая степь, „Мысль“, Москва, 1993, 15.
Гумилев, Л. Н. (1970). Этногенез и этносфера, „Природа“, № 2, 1970, 46–47.
Гумилев, Л. Н. (1993). Этносфера: история людей и история природы, Москва, Эко-прос.
Гумилев, Л. Н. (1966). Открытие Хазарии, Москва.
Гумилев, Л. Н. (1964, 1966). Гетерохронность увлажнения Евразии в древности. „Вестник ЛГУ“ 1964, № 6; 1966, № 18.
Гумилев, Л. Н. (2003). Конец и вновь начало, Москва, „Айрис прес“.

- Гумилев, Л. Н. (1990). Етнология и ее применение, „География и современность”, Вып. 5, ЛГУ, Ленинград, 545–56.
- Ђорђевић, Т. (2002). Животни круг, „Просвета“, Ниш.
- Ефремов, Ю. К. (1994). Слово о Лъве Николаевиче Гумилеве (1912–1992), Известия Русского географического общества, Вып. 1, 1994.
- Козлова, Е. В. (1999). Кризисы в истории цивилизаций, у књ. Анатомия кризисов, отв. ред. В. М. Котляков, ИГ РАН, Москва, „Наука”.
- Лавров, С. (2000). Лев Гумилев. Судьба и идеи. Москва, „Сварог и К.”.
- Мичурин В. А. (1992). О подходах к изучению пассионарности, Известия РГО, Т. 124, Вып. 6, 529.
- Одум, Ю. (1975). Основы экологии. Москва.
- Панченко, А. М. (1994). Идеи Л. Н. Гумилева и Россия XX века. У књ.: Гумилев Н. Л., От Руси до России. Москва, „Танаис”.
- Тоунбее, А. (1948). *Civilization on Trial*, New York.
- Учение, Л. Н. (1988). Гумилева: опит осмисленија, Москва.
- Florovski, G. (2005). Hrišćanstvo i kultura, Beograd, (Florovsky G. „The Predicament of the Christian Historian”. Religion and Culture: Essays in Honor of Paul Tillich, New York, 1959).
- Hegel, G. W. H. (1951). Filozofija povijesti, „Kultura“, Zagreb.
- Huntington, P. S. (1996). The Clash of Civilizations and the remarking of World order, N. Y.
- Цвијић, Ј. (1921). Нова генерација, „Зора”, гласник српске напредне омладине. Св. I-II, Беч, 1911. Прештампано у: Говори и чланци, књ. II, Београд, 1921.
- Collingwood (1946). The Idea of History, New York.
- Чемерисская, М. И. (1993). Лев Николаевич Гумилев и его научное наследие. „Восток”, № 3, 180.
- Широкогоров, С. М. (1923). Этнос, Шанхај.

Mirko Grčić

CONCEPTION OF RITMS OF ETHNOGENESIS BY L. GUMILJOV

Summary

For understanding of Geography of ethnos is nessesery to answer the quastion about genesis and historical process. This problem can not be understandibal without history, but it can not be reduced only to the history. Processes of up and down of ethnos and culture are big mistery if we research them only as a game of poverty and the magnificence of the human spirit. This problem has to research as geographic diversity and specificity in the ambiguities and contradictions of the human spirit and the environment in which it is located. Gumilev was working on this problem. The most original part of his theory is the detection of ethno genesis mechanism. By Gumilev, for ethno genesis, the environment is not only important, but also the diversity of basic „human“ components. Most controversial in this theory is „factor X“, which effected parameter of ethnic history – passionate. Gumiljev thought it is a special effect of excess of biochemical energy, which is reflected in the increased human instinct for action, which comes from the Sun's activity or cosmic radiation, which scientists have not yet discovered.